

תשובת בעל "אבני נזר" בעניין היתר המכירה בשמיטה - השלמות והבהרות ע"פ כתב היד

בין הרבנים שתמכו בתקופת 'פולמוס השמיטה' בהיתר המכירה נמנה גם אחד מגדולי הדור המפורסמים רבי אברהם בורנשטיין זצ"ל, האדמו"ר מסוכטשוב בעל ה"אבני נזר". אולם למרות מעמדו יוצא הדופן, ולמרות שהתשובה נדפסה בתוך ספר תשובותיו (חלק יו"ד סי' תנח), במשך שנים רבות לא הייתה דעתו בעניין זה ידועה ברבים, וגם נסיבות כתיבת התשובה לא היו ברורות. אמנם בכתב היד המקורי של התשובה, המפורסם בזאת לראשונה, נמצאים פרטים חדשים, השופכים אור על הנסיבות שבהן ניתן ההיתר ועל תוכנו של ההיתר.

נוסח השאלה שם מאת "הרב דעיה"ק טבריה" הוא כדלהלן:

הן בני המושבה החדשה הסמוכה לעיר קדשינו טבריה ת"ו הנקראת בשמה יעמא באו בחודש אלול העבר סמוך לר"ה של שביעית לשאול אם יש איזה צד היתר שיעבדו בשנה זו בשדותיהם. ומה שהמריצם לזה הוא כי יפחדו שאם לא יעבדו בשדותיהם יסבו הערלים את נחלתם לעצמם וישבר מטה לחמם, כי בשנה העברה, אשר היה להם השנה הראשונה לבואם אל הנחלה, הגישו הגוים קובלנא להשופט קודם קצירת התבואה לאמור כי השדות שקנו היהודים הם גזולים מהם... והיודעים קצת בתהלוכות משפטיהם אמרו שאם יויבירו בשנה זאת את השדות יאבדו את זכות חזקתם בהשדות, וקרוב הדבר מאד שיצא המשפט שהקרקעות שייכים להערלים... ואם ישכרו גוים לעבוד בשדותיהם, הנה מלבד כי גם זה אסור, אך גם בזה לא יוסר פחדם, כי אם יקראו את הפועלים הגוים בעת גמר המשפט מי יודע מה יגידו, ואפשר כי יקלקלו בהגדתם עוד יותר מאם היו מובירים את שדותיהם. ונכמרו רחמי מאד עליהם, והמתקנו סוד בי"ד של הספרדים יצ"ו, והתרנו להם שימכרו את שדותיהם לגוי אשר נכון לבם בטוח עליו שלא יעשה עמהם רעה, ובעת המכירה יסכימו הסכמה חזקה וגמורה בלבם שאחר שתעבור שנת השמיטה יחזרו ויקנו מהגוי הקונה את הקרקעות בכל אופן שיוכלו להתפשר עמו, רק לא יזכירו שום תנאי בהמכירה, ואחרי המכירה אם ירצה הגוי הקונה לשכור את היהודים שהם יהיו אצלו פועלים לעבודתו בהשדות ההם מותרים הם לעבוד בהשדות ההם, והם ישכירו לו כל כלי העבודה והשוורים.

עכ"ל הרב השואל. כאמור, בעל "אבני נזר" תמך בהיתר של רבני טבריה.

"גילוי" התשובה

בתשובה הנדפסת חסרים פרטים מזהים: מתי נכתבה התשובה, ומה שמו של הרב המתיר מטבריה שפנה לאבני נזר. בנוסף, בהתחשב בתוכן התשובה, התמיהה העולה מיד הינה כפולה: איך לא הזכירו, לא הרב השואל ולא המשיב האבני נזר, את ההיתר הידוע משנת תרמ"ט, ומאידך איך לא הזכירו תומכי ההיתר במשך שנים רבות את דעתו של האבני נזר בעניין היתר המכירה?

חלק מהתשובה לשאלות אלו נובע ממועד פרסומה של התשובה. שו"ת אבני נזר יצא לאור על ידי בן המחבר ה"שם משמואל" החל משנת תרע"ב רק לאחר פטירת המחבר (בשנת תר"ע). התשובה שבנדון פורסמה ביו"ד חלק שני אשר יצא לאור בשנת תרע"ד, דהיינו לאחר המחלוקת הגדולה בשמיטת תר"ע, וסמוך ממש לפרוץ מלחמת העולם הראשונה. סביר להניח שמועד הפרסום והנדירות-היחסית של הספר גרמו לכך שהוא לא הוזכר בדיוני השמיטה במשך שנים רבות.

תשובות "אבני נזר" הודפסו מחדש רק ארבעים שנה מאוחר יותר, בין השנים תשי"ב-תשכ"א. הגילוי הפומבי הראשון של תשובת האבני נזר בעניין היתר המכירה נעשה על ידי הרב מנחם מנדל כשר במאמר שפרסם בשנת תשי"ח בקובץ "נועם"². הרב כשר כנראה כל כך התקשה בשאלה איך לא הביא האבני נזר את דעת מייסדי היתר המכירה משנת תרמ"ט, שהוא הגיע למסקנה מרחיקת הלכת והמוטעית³ שתשובת האבני נזר נערכה קודם לשנת תרמ"ט:

ומעניין, כשנתעוררה השאלה בשנת תרמ"ט ומספר חשוב של גדולי הדור הביעו דעתם בשאלה זו, נעלם מהם שאחד מגדולי הדור, בעל ה"אבני נזר" בספרו ליו"ד תנ"ח כתב תשובתו. **תשובה זו נכתבה כנראה עוד לפני שנתעוררה שאלה זו בשנת תרמ"ט, והוא היה הראשון מהגדולים שהסכים...** ודבריו לא הוזכרו כלל בספרים שדנו על זה. ויש מקום לומר שאם היה מתאספים יחד והרוב היה שומע הטעמים שלו היה חוזר בו.

הרב וולדנברג, ששמע לראשונה על תשובת האבני נזר ממאמרו של הרב כשר, כל כך התקשה בשאלה ההפוכה, איך לא הזכירו הרבנים התומכים בהיתר את דברי האבני נזר - שהוא ערך תשובה מפורטת שבה מנה ארבעה חילוקים בין היתרו של

1 יצוין למשל כי בספר "מעדני ארץ" שביעית של הגרש"ז אוירעבר, העוסק כולו בהיתר מכירה, ובספרים "ספר השמיטה" לרב יחיאל מיכל טוקצינסקי ו"שנת השבע" לרב קלמן כהנא, שבהם יש פרקים נרחבים הדנים בהיסטוריה של היתר המכירה, אין ולו אזכור אחד של האבני נזר.

2 נועם א תשי"ח עמ' קצא.

3 כאשר הוציא מחדש את הדברים בתוך ספרו "זוה דבר השמיטה" תשל"ג, תיקן את הדבר בעמ' מה.

האבני נזר להיתר הנהוג, הגורמים לכך שאי אפשר להסתמך על היתרו של האבני נזר להיתר המקובל היום⁴. הרב עובדיה יוסף אף הוא שמע לראשונה על היתרו של האבני נזר מתוך מאמרו של הרב כשר⁵.

נסיבות כתיבת התשובה

על מנת להתמודד עם קשיים אלו עלינו לברר באיזו שנה ובאלו נסיבות נכתבה התשובה. התשובה מתייחסת ליישוב בשם "יעמא הסמוכה לטבריא". ישוב בשם זה אינו קיים היום, אך ימה זהו שמה המקורי של המושבה יבנאל, שהוקמה במקום שנקרא 'חירבת ימא', שיתכן שהוא מקום העיירה ימה הנזכרת בירושלמי בתחילת מסכת מגילה כעיר יבנאל המוזכרת בספר יהושע (יט, לג) בנחלת שבט נפתלי. המושבה הוקמה בשנת תרס"ב ע"י יק"א במימון הברון רוטשילד, והשמיטה הראשונה בחיי היישוב חלה בשנת תרס"ג. דבר זה ברור כיום גם מתוך כתב יד התשובה שמפורסם בזה, שם מצוין בתחילת המכתב "ב"ה פה סאכטשאב יום ה' תו"מ [לפרשת תזריע ומצורע, דהיינו ג' אייר] תרס"ג".

כעת כאשר מיקדנו את המקום והזמן המדויקים של התשובה, נמצא גם תיאור נפלא של הנסיבות הסובבות את ההיתר. התיאור פורסם בספרו של אברהם קוסטיצקי "בטרם האיר הבקר" שיצא לאור לראשונה בשנת תשמ"ג (1983). קוסטיצקי שנפטר בשנת תרצ"ט כתב את זיכרונותיו באחרית ימיו⁶, דהיינו שהזיכרונות נכתבו עשרות שנים לאחר שהמעשים קרו, מה שמסביר את העובדה שבתיאור שיובא להלן קיימים שיבושים בשמות האנשים; למרות זאת ברור שגוף הסיפור ותיאורו אמיתיים.

קוסטיצקי שהיה אחד מתושבי ימה מתאר שיום אחד הגיע אליו חיים מרגלית קלוורסקי, פקיד יק"א במושבות הגליל⁷, ואמר לו שצריך להשיג היתר מרבני טבריה

4 ציץ אליעזר חלק ו סימן לב.

5 יביע אומר חלק ג סימן יט, בתשובה שכתב באותה שנה לרב ישראל וועלץ (הוא גם מקבל התשובה ב"ציץ אליעזר"): "ראיתי בקובץ אחד שהביא דברי הגאון אבני נזר שנשאל מהרב דטבריא אם מותר למכור שדות לגוי באופן שהיהודים יעבדו בשביעית". הרב עובדיה לקח משם בעיקר את המסופר כי "והמתקנו סוד ב"ד של הספרדים יצ"ו והתרנו להם", דהיינו כי דעת הרבנים הספרדים בטבריה הייתה להתיר כמו הרבנים הספרדים בירושלים. מפליא הדבר שעל אף שכבר ביביע אומר חלק א ציטט הרב עובדיה מספר פעמים את תשובות אבני נזר יו"ד ח"ב (או"ח סימן כא, יו"ד סימנים ט-י), בכל זאת נזקק למאמר ב'נועם' כדי לשמוע על התשובה המסוימת הזאת של האבני נזר.

6 דברי פתיחה של המעתיק. כנראה השתמש קוסטיצקי ברישומים שכתב לאורך השנים, אך מסתבר שאף אלה מאוחרים שנים רבות לאירוע המדובר ("או הם או אנחנו" הארץ 8.4.03).

7 חיים מרגלית קלוורסקי 1868-1947. מ-1900 הוא היה האחראי מטעם יק"א על מושבות הגליל

לחרוש ולזרוע בתרס"ג⁸. בעקבות כך נסע קוסטיצקי לטבריה. הוא מספר שהוא פגש שם את ידיד נעוריו הרב מתתיהו סנדברג, וזה יעץ לו לדבר עם הרב של טבריה בזמן שלא יהיו בחדר אנשים אחרים מחשש מהקנאים. ובהמשך הוא מספר:

למחרת באתי להרב והסברתי לו כל העניין. הוא חשב מעט ואמר: יש לי אסמכתא ויסוד על איזה בסיס לעשות התר, אבל אני יחידי לא אוכל לעשות את זה. אני צריך לצרף את בית-הדין של הספרדים וזה יעלה כסף.

- טוב, יאמר לי כ"ת כמה זה צריך לעלות.

- זה יעלה במאתיים פרנק.

- טוב, אני אדבר עם הפקיד מר קלוואריסקי ואתן תשובה.

- בל תדבר על זה עם כל איש אחר, כי אם יוודע הדבר לקנאי טבריה הם יתלהבו ויפריעו לי.

אולם קוסטיצקי נאלץ להישאר בטבריה באותה תקופה, שכן מגפת חולירע פרצה בעיר וסגר הוטל על התושבים. כל העת קלוואריסקי ממשיך ללחוץ עליו לקבל את ההיתר. ואז מספר קוסטיצקי:

....לקחתי בקבוק שמן והלכתי להרב לשאול מה נשמע בדבר ההתר. הרב סיפר לי, כי הוא ר' עמרם, אחד מדייני טבריה, בצירוף עם בית הדין הספרדי, ישבו על מדוכה זו שבוע ימים, ושקלו ודנו, וחיברו התר עם כל נימוקים וטעמים נכונים ע"פ דין תה"ק. וכשנודע דבר ההתר בטבריה, התאספו אליו כל נכבדי העיר ועוררו עליו בדברים כאלה: היתכן שכבוד רבנו רוצה להיות מתנגד לדעת הרב ר' חיים זוננפלד? הוא הרב זוננפלד גזר אומר כי אין לעשות שום התר על שמיטה, וכבוד תורתו עושה נגד דעתו? באיזה כוח מרשה כ"ת להיות בר-פלוגתא של הרב זוננפלד?

- אני עניתי להם, המשיך הרב בדבריו, כי אין אני צריך להיות כפוף להרב זוננפלד. הוא רב בירושלים לאיזו מפלגה, ואני מרא-דאתרא בטבריה. ובפרט מה שנוגע להתר עבודת אדמה בשנת השמיטה פה בסביבתי, בוודאי ובוודאי אין כל שייכות לר' חיים זוננפלד, ואין בזה פחיתות כבוד לו. פה בסביבת טבריה שהישוב חדש ומחודש, בבחינת אפרוח שיצא היום מביצתו, וצריך לשמור עליו בשבע עיניים שלא ילך חלילה לטמיון, כי היהודים עדיין לא

התחתון, והרוח החיה ברכישת הקרקעות וישוב יבנאל וישובים אחרים באזור.

8 אברהם קוסטיצקי, 'בטרם האיר הבקר' עמ' 80, ובעמודים הסמוכים עוד פרטים מעניינים סביב קבלת ההיתר.

9 שם, עמוד 84.

החזיקו באדמה, ואם לא יעבדו ויחזיקו באדמה עלול זה לגרום שכל הכסף ששילמו בעד האדמה ילך חלילה לאיבוד כי הערבים יגזלו מהם האדמה, וזה גם נוגע לפרנסה של מאה משפחות מישראל.

ועל נימוקים אלה עשינו ההתר:

- א. בשביל מצוות ישוב הארץ.
- ב. בשביל לא למסור ממון ישראל לידי הגויים.
- ג. בשביל הפסד מרובה.
- ד. בשביל פרנסה למאה ויותר משפחות מישראל.

ואני בטוח כי בעזרת השם דנתי דין אמת, וכיוונתי לדעת גדולי הפוסקים הראשונים והאחרונים, ואין לכם מה לערער עלי ועל בית דיני. אבל כדי לקיים מה שכתוב: "הסר ממך עקשות פה ולזות שפתיים", אני מציע לכם שתבחרו באיזה גאון שתמצאו מרבני חו"ל ואני אשלח לו ההתר שהוא הגאון יחווה דעתו עלי. ואם הגאון הזה לא יסכים לדעתי אבטל ההתר ולא אתבייש.

הם בחרו באחד הגאונים (הרב אמר לי שם הגאון, אבל אני שכחתי, כמדומני הגאון קלטשקין מלובלין) ואני שלחתי לו ההתר ומחכה אני לתשובתו. אני חושב שבאלה הימים אקבל תשובה, ואז אודיע לך תיכף ומיד.

לאחר הפסק קצר מספר קוסטיצקי¹⁰:

בשעה אחת אחר הצהרים בא המשמש של הרב ואמר לי: הרב קורא לך שתבוא אליו. באתי להרב, הוא פגש אותי בפתח בשמחה רבה. נייר היה בידו, ואמר לי: ראה, בע"ה יתברך ניצחתי! יראו הקנאים ויבשו, ומסר לי את הנייר שבידו. זה היה מכתב מהגאון, והגאון מפליג במכתבו בשבח הרב ומעלותיו בכל מיני תוארי כבוד כנהוג, ובסוף כל התארים כתב: לא מיכל שמך אלא מיכאל שר ישראל (שמו של הרב היה ר' מיכל שפירא) ושפירא שפיר. ומסיים את דברי מכתבו: יפה דרשת, יפה דנת, כיוונת לדעת גדולים. ומודה אני לך ששיתפתי במצווה גדולה ורעיון קדוש ונעלה כזה, תזכה לראות בבניין ארצנו ובית מקדשנו, ובביאת גואל צדקנו במהרה בימינו, אמן!

עד כאן מספרו של קוסטיצקי.

קוסטיצקי סבור היה שהרב הנשאל הוא הרב קלצקין מלובלין¹¹, אך אני משוכנע שהמדובר הוא באבני נזר. קוסטיצקי גם מספר ששמו של הרב מטבריה היה מיכל

10 שם, עמוד 85.

11 הרב אליהו קלצקין שנפטר בתרצ"ב היה רב בקהילות ברז'י ומריאמפול, ורק משנת תר"ע היה רבה של לובלין. בתרפ"ה עלה לירושלים ושם נפטר.

שפירא, ועליו עוד הליץ המשיב "שפירא שפיר" (קאמר), אך ברור שקוסטיצקי טועה בשם משפחתו של הרב. לא היה רב בטבריה באותה עת בשם זה. רבה של הקהילה האשכנזית בטבריה בתקופה האמורה היה הרב יחיאל מיכל היילפרין¹², ובכתב היד של התשובה שמו מפורש בפתיחה: "שלום וכ"ט להרב הגדול חריף ובקי כש"ת מר' יחיאל מיכל נ"י איתן מושבו בעיה"ק טבריא". על אף הטעויות ברור כי גרעין הסיפור אמת, וכי הוא מתייחס לתשובה המדוברת של האבני נזר. לדוגמה: בסיום התשובה המקורית בכתב יד, שאיננו מופיעה בנוסח המודפס, כותב האבני נזר:

ויפה דן יפה הורה בכל הפרטים. דברי הד"ש וש"ת באהבה, הק' אברהם חפ"ק סאכאטשאב

סיומת זו מתאימה לנוסח המופיע בסיפור של קוסטיצקי "יפה דרשת יפה דנת" (אמנם שאר השבחים המופיעים בסיפור קוסטיצקי אינם שם).

אם נקבל שקוסטיצקי אכן מדבר על ההיתר של האבני נזר לרב היילפרין, הפרטים החשובים בתיאורו הם:

א. הדוחף לקבלת היתר רבני טבריה היה חיים מרגליות קלוורסקי, פקיד יק"א בגליל.

ב. קנאי טבריה התנגדו להיתר רבני העיר, ולכן נשלחה השאלה לאבני נזר.

ג. מכוח ההיתר והסכמת האבני נזר עבדו בשנת השמיטה בני המושבה בעצמם בשדות, ולא שכרו פועלים נכרים.

מדוע נדרשה התשובה

אבל מעורבות קלוורסקי רק מעצימה את השאלה שפתחנו בה. הדיונים האינטנסיביים בעניין היתר המכירה החלו לקראת שמיטת תרמ"ט, ותרס"ג זו השמיטה השלישית מאז פועל הברון בארץ ישראל, והמעורבות של הברון ופקידיו בשאלת השמיטה ובהשגת ההיתרים הייתה מאסיבית. מה זאת אפוא נצרך פקיד יק"א בגליל לחפש אחר היתר חדש מאת רבני טבריה (ועוד לשלם עליו)?

ויתרה מכך, באותה שנה עצמה שבה אנו עוסקים - תרס"ג, פעלו אנשי יק"א ומקורבי הברון לקבל היתר מרבנים אחרים. הרב נפתלי הרץ הלוי, רבה של יפו, הפעיל היתר מכירה בנוסח שונה ומחודש בשמיטה הקודמת, שנת תרנ"ו, בהסכמת רבני ירושלים, המהרי"ל דיסקין והרב שמואל סלנט. הוא החל אף לפעול להפעלת

12 נולד תרי"ז. בשנת תר"מ עלה לארץ והתיישב בטבריה. כנראה משנת תרנ"ו מילא את מקומו של הרב אברהם צבי הלוי כרבה של הקהילה האשכנזית בטבריה. נפטר בטבריה ב"ח בשבת התרס"ט.

אותו היתר בשנת תרס"ג (עם שינויים מסוימים). הרב הלוי נפטר ב"ד בסיון תרס"ב, עוד בטרם בוא שנת השמיטה, אך כבר קודם לכן חתמו נציגי הברון ויק"א על שטר הרשאה שבו הסמיכו את אלברט פריינטה¹³ לחתום על שטר מכירה של קרקעות יק"א למר בארבייט¹⁴. כאשר הגיע שטר ההרשאה נפטר הרב נפתלי הרץ הלוי, והטיפול בעניין עבר לחתנו הרב יוסף צבי הלוי.

במילים אחרות, בתקופה שבה אנו עוסקים כבר חתמו נציגי הברון ופקידי יק"א על שטרי מכירה. מדוע איפה צריך קלווריסקי לחפש היתר חדש ומקומי עבור תושבי ימה-יבנאל?

האמת היא שהמצב היה מורכב יותר. כבר מראש היה היתר נפרד למושבות יהודה מכאן ולמושבות הגליל והצפון מכאן. הרב טודרוס הכהן, רבה של ראש פינה, מספר לתומו במכתב שכתב לרב קוק בשנת תר"ע¹⁵:

אני זוכר בשנת תרנ"ו טרם שנת השמיטה הייתי בזכרון יעקב בעת הזאת, והיה שם רב נכבד זקן הרב ר' שמחה בונם אוסוועצקין ולא [רצה] להתערב בזה, ועשיתי ב"ה בשם השטרי מכירות וכפי דתה"ק בכבוד גדול, נתקבצו המנהלים דשם והיה להם לשמחה בחתמם על שטרי מכירות בכח הרשאה שהיה להם מהשר הבארען הי"ו, והרב דשם ואני הורינו להאיכרים אופני ההיתר היאך שיתנהגו בשביעית, וכן קבלו עליהם וקיימו הכל כאשר פקדנו עליהם, ואחר באתי לפה ראש פנה ועשיתי כנזכר והאיכרים קיימו כאשר הורתי להם בכח בית הפקידות, וכל העובר ענש יענש בכסף מבית הפקידות. וכן בשמיטה שעברה בא לפה ה' פארנאטא מנהל הראשי של כל המושבות ובכבוד גדול ביקש ממני בכח הרשאה של הבארען הנעשה ע"פ ד"ת בהממשלה, ועשיתי השטרי מכירות כדתה"ק, וכל האיכרים קיימו עליהם לאסור כל הארבעה עבודות רק ע"י עכו"ם בכח פקידות בכבוד גדול.

דהיינו הרב טודרוס הכהן מספר שכבר בשנת תרנ"ו, שבה הנהיג הרב נפתלי הרץ היתר ביפו ובמושבות יהודה על פי רבני ירושלים, עשה הוא שטרי מכירה נפרדים ומכירה נפרדת (וכנראה גם שונה בתוכנה מהיתרו של הרנ"ה) בזכרון יעקב וראש פינה (ובתוך המכתב מתאר שכנ"ל גם עשה בעבור יסוד המעלה). יתרה מכך, עולה

13 אלברט פריינטה פקיד יק"א (החברה היהודית להתיישבות) בביירות, שהיה אחראי לכל פעילותה של החברה בארץ ישראל.

14 מרדכי זינגר, השו"ב של ראשון לציון לוועד המועצה ובו הוא מדווח כי "ביום פטירתו [של הרנ"ה הלוי] בא מפאריז הכח הרשאה ל"ה פאריענטע שיחתום השטר מכירה ל"ה בארבייט".

15 בלוג היתר מכירה: http://hetermechira.blogspot.co.il/2015_02_01_archive.html

ממכתבו שאף באותה שנה עצמה - תרס"ג, עשה הרב טודרוס הכהן שטר מכירה עם פריינטה עבור מושבות הגליל¹⁶.

וכך מתמיה עוד יותר, מדוע לא נכללה ימה-יבנאל בהיתר ובמכירה של הרב טודרוס הכהן עם פקידי יק"א?

אך התשובה לכל הנ"ל ברורה מתוכן הדברים. אמנם פקידי הברון ויק"א חתמו על שטרי מכירה על פי הוראת רבה של יפו, אבל היתרו היה בעיקר פיתרון לבעיית הגפנים ולא לשדות תבואה¹⁷. היו אחרים שנהגו על פי היתר המכירה המקורי של הרב יצחק אלחנן ספקטור¹⁸, אבל היתרו היה רק לעבודות דרבנן על ידי יהודים, ועבודות דאורייתא היה צריך לבצע על ידי נוכרים¹⁹. וגם הרב טודרוס הכהן שטיפל במושבות הגליל במפורש קבע כי "וכל האיכרים קיימו עליהם לאסור כל הארבעה עבודות רק ע"י עכו"ם בכח פקידות בכבוד גדול", דהיינו גם הרב טודרוס הכהן לא התיר ליהודים לעבוד בעצמם את ארבע המלאכות האסורות מדאורייתא בשדות שנמכרו לנכרים. כל אלה לא היו פיתרון ליישוב חדש שקם זה עתה, שבו צריכים לחרוש ולזרוע ולקיים שאר עבודות דאורייתא על ידי יהודים דווקא, ובפרט כפי שמתואר בתשובה שהיה חשש שאם נוכרים יעבדו בשדות זה יגרמו לנישול היהודים מהקרקעות בבית משפט.

כך שלסיכום: אחרי שפקידי הברון כבר חתמו על שטרי מכירה עבור מושבות הברון ביהודה עם הרב נפתלי הרץ הלוי וחתנו הרב יוסף צבי הלוי, ולאחר שחתמו עם הרב

16 גם שנים לאחר מכן כותב הרב קוק לרב משה קלירס ביום טז מנ"א תר"ע (אגרות הראי"ה ח"א אגרת שג): "אך על מושבות הגליליות כתב לי ידידי הרה"ג ר' טודרוס הכהן נ"י מראש פניה שהוא הוחזק כבר לעשות את תיקון המכירה שלהם ע"פ ההוראה המוסכמת מאז...".

17 האדר"ת במכתבו לרב יוסף צבי הלוי מאמצע תמוז תרס"ב המודפס בספר הוראת שעה עמ' קכו-קכז כותב בתוך הדברים: "וידועני כת"ר נ"י בדבר השדות של המושבה עקרון איך עשו אז, לע"ע אין אנו יודעים באיזה דבר להקל להם". אך במכתבו לרב קוק המודפס בסוף אדר היקר סימן י הוא כותב: "וזה איזה שבועות באו אלי בעלי מושבות עקרון וקסינא שלהם יש שדות ולא כרמים ושאלו איך יעשו, ושאלתי מה ה' אז והשיבוני כפי שהורה להם הרב דיפו ז"ל כן עשו, השיבותים כן יעשו גם עתה ואני אין אומר להם דבר. אך הפצירו בי לכתוב לחתן הרב הד"ץ שיעשה כן, ולא נענתי להם רק שלחתי דברי ע"י איש עתי במלות ספורות להגיד לו כי אינני אומר לו שום דבר, רק אם יש הוראה בידו מהשמיטה הקודמת הלא ידע את אשר לפניו, ואני מסולק מזה לגמרי". ועיין תחומין יג, עמ' 47 בהוראות הרב יוסף צבי הלוי לאיכרים בראשון לציון סעיף יא וסעיף יב, שבדבר נטיעת נטיות חדשות הדבר היה תלוי במחלוקת בין הר"ש סלנט למהר"ל דיסקין. וראה שם לגבי שדות תבואה.

18 ראה מקורות יהושע קניאל, "המשך ותמורה", יד בן צבי תשמ"ב, פרק שלישי.

19 מכתבו של הרא"ס לרב יהודה לובעצקי בתרמ"ט (אגרות ר' יצחק אלחנן ח"א מכתב ק"ט), וכן בשמיטה לאחר מכן במכתבו לאלהיו שייד מיום כ"א סיון תרנ"ה, אוצ"מ מס' 192/21.

טודרוס הכהן לגבי מושבות מסוימות בגליל, מנסה קלוורסקי ללחוץ על מתיישבי יבנאל להשיג היתר נוסף ואחר, שכל מטרתו להתיר ביבנאל שיהודים יעשו גם את העבודות שיסודן דאורייתא, שאסורות על פי כל ההיתרים האחרים הנהוגים.

השואל והמשיב

הרב היילפרין כתב קונטרס להתיר את המכירה. הקונטרס הזה לא הגיע לידינו (ובעצם כל כתבי הרב היילפרין אבדו), אבל מצאנו לו איזכור. הרב משה קלירס, מי שכיהן אחריו כרבה של הקהילה האשכנזית בטבריה, מביא בספרו "תורת הארץ" דיון על אודות היתר המכירה, ובתוך הדברים מביא²⁰: "ובתשובה כת"י להרה"ג ר' מיכל היילפרין ז"ל שהיה רב פע"ק טבריא ראיתי שכתב בעניין זה וז"ל נלע"ד דאיסור הפקעה ממצוה היא רק במצוה שיש בה קום עשה כגון הפקעה ממעשרות"²¹... טענה זו של הרב היילפרין מביא גם האבני נזר בשמו בתוך התשובה, אך האבני נזר דוחה סברה זו ואת הראיות שהביא. מוכח שלפני הרב קלירס היה מונח הקונטרס ובו ההיתר המקורי שכתב הרב היילפרין בעניין, אבל מאידך מעניין שאין הרב קלירס מביא כלל את תשובת האבני נזר לרב היילפרין, לא לעניין זה ולא בספרו בכלל.

ההיתר של רבני טבריה בהסכמת האבני נזר להתיר אף מלאכות דאורייתא ע"י ישראל אכן היכה גלים. במכתב ששלח הרב טודרוס הכהן, רבה של ראש פינה, לרב קוק, ערב השמיטה הבאה, כתב²²:

וב"ה עשיתי וגמרתי את השטרי מכירות ושכירות כפי הנוסח שיש בידי מכמה שמיטות שעברו, הכל על נכון. רק המנהל ה' קלוורסקי והאיכרים הפצירו בי ולוחצים אותי שאתן להם איזה היתר ע"י שנת השמיטה הבע"ל... אע"פ שהמנהל היה לו ויכוחים עמי למה כשהיה מנהל בגליל התחתון סמוך לעיה"ק טבריא עשו הרב דשם וחכמי הספרדים דשם היתר בשמיטה העברה אפילו על המלאכות שאסורות מדאורייתא שיעשו ע"י ישראל, כמו שכתבתי מכבר לכת"ר מה שהיה לי עם הרב מיכל הלפרין זלה"ה עבור ההיתר שעשה בשנת השמיטה תרס"ג. איך שיהיה מנעתי לעשות רצונו בזה.

ברור מכאן שההיתר של רבני טבריה והאבני נזר בשנת תרס"ג היה חריג, ורבה של

20 'תורת הארץ' פרק ז אות נט.

21 מעניין לציין כי הרב שמואל אליעזר שטרן, במאמר שפורסם ב'מוריה' גיליון יא-יב אלול תשמ"ז עמ' 117-118, מביא את דברי הגר"מ היילפרין מספר תורת הארץ, ומעיר שהם מתאימים לשיטה המובאת באבנ"ז (כדעת השואל) מבלי לדעת שהרב השואל באבנ"ז הוא הגר"מ היילפרין המובא בתורת הארץ, ושהקונטרס הוא אותו קונטרס.

22 אלנקווה יוסף אגרות חמדה, תשמ"ז, עמ' 237.

ראש פינה חלק עליו. ההיתר הזה גרם לו קשיים בשמיטות הבאות כאשר ביקשו פקידי יק"א שוב לקבל היתר גורף לעבודות יהודים, אבל הרב היילפרין כבר לא היה בחיים כדי להגן על היתר זה. מחליפו הרב קלירס התנגד להיתר מכל סוג שהוא, ושאר רבני האזור המתירים סירבו להתיר עבודות דאורייתא על ידי ישראל.

שינויים בין כתב היד והנדפס

בגוף התשובה מכתב היד מופיעים כאמור לעיל הפתיחה והסיומת של המכתב שאינם מופיעים בנוסח המודפס. בנוסף על כך ישנו שינוי מהותי בתוכן, והוא האופן שבו מסתיימת התשובה. בתשובה המודפסת בסיום החלק הדן באיסור לא תחנם הביא האבני נזר בסעיף יח את דברי הכפתור ופרח:

אך מצאתי בס' כפתור ופרח פרק עשירי וז"ל ישראל הדר בעיר שכולה גויים בא"י ורוצה להעתיק דירתו לעיר אחרת ויש לו שם בית יכול למוכרה לעכו"ם כי הוא מתיירא שהגויים יחריבוהו או שיחזקו בו וידרו שם בע"כ עכ"ל יע"ש. וא"כ ה"ה בנ"ד שירא שאם לא ימכור וע"כ לא יעבוד בו בשביעית עי"ז יחזיקו בו המערים על השדות, וכ"ש שיכול אח"כ לחזור לקנותו מגוי.

דהיינו דברי הכפתור ופרח מהווים סמך להיתר, אבל עד כמה הם מרכזיים להיתר עולה רק מתוך כתב היד. בכתב היד ברור שהאבני נזר כתב את התשובה לפני שמצא את הכפתור ופרח, ורק בסוף התשובה בכתב יד הוסיף "אחרי שכתבתי כל זה מצאתי בספ' כפתור ופרח". ועל כן בכתב היד הקטע הדן באיסור לא תחנם מסתיים במשפט שלא מופיע בנדפס:

באופן שלדינא לכתחילה לא הייתי מתיר, אך לאחר שנמכר, הסומך על ס' התרומה משום הפסד מרובה... לא הפסיד. וכ"ש גוף עבודת ישראל... יכולים לסמוך על ספר התרומה, כן נראה לי.

דהיינו מתברר שבטרם מצא האבני נזר את דברי הכפתור ופרח סבר האבני נזר לדינא שאסור למכור לכתחילה את הקרקע לגוי משום לא תחנם, ורק מכוח דברי הכפתור ופרח, ובאופן המסוים המדובר בכפתור ופרח, התיר לכתחילה האבני נזר למכור לגוי.

אבל לאידך גיסא גם למדנו שגם כאשר סבר האבני נזר שאסור למכור את הקרקע לכתחילה, ועוברים בזה איסור תורה, עדיין סבר שלאחר מעשה מותרים לעבוד בקרקע במקום הפסד מרובה אף יהודים ואף במלאכות שאסורות מדאורייתא, ושאין צריך לנהוג בפירות קדושת שביעית במקום הפסד מרובה²³.

23 כמו שכתב החזון איש עצמו לעניין הפירות (ולא העבודה) בשביעית, סימן י, סעיף ו: "ואותן שמוכרין (ע"י עצמן ולא ע"י שליח) פרסיהן לנכרי, אף שעוברים בזה משום לא תחנם, מכל מקום הוי מכירה, ולדעת ספר התרומה פקעה מהן קדושת שביעית. ואע"ג שקשה לסמוך על זה ... מכל

ברור אם כן שהנסיבות המיוחדות של הקמת יבנאל, שבגנים חיפש קלוורסקי היתר לעבודות של יהודים בשדה, אכן היוו אצל האבני נזר את הסיבה המכרעת להתרת המכירה לגוי. ואם כן בבואנו להשליך מדברי האבני נזר להיתר המכירה הכללי, נוכל לומר שהאבני נזר לא היה מתיר לכתחילה במקום שאין חשש שהנוכרים יעשקו את הקרקע (ולפלא הוא שדווקא את החילוק הזה לא מונה הציץ אליעזר בספרו). ומאידך למדנו שגם במקום שהמכירה לנכרי נעשתה באיסור הוא מתיר עבודת הקרקע לישראל ואף במלאכות דאורייתא.

ובאמת בתיאור העובדות בתשובות האבני נזר ישנו הבדל ניכר מאוד מהאופן שבו נעשה היתר המכירה בכל מקום (ושוב פלא גדול על הציץ אליעזר שלא הביא זאת), והוא שבתיאור ההיתר מכרו את הקרקע ללא שום תנאי לגוי, דהיינו מכרו לו במכירה גמורה ורק סמכו עליו וסיכמו אתו בע"פ שיחזרו ויקנו ממנו לאחר שמיטה, ולא עשו אתו מכירה לזמן או על תנאי כמו בכל ההיתרים האחרים²⁴. יש מקום להבין שהמכירה הבלתי מותנית הזו מועילה יותר מאותן מכירות שנעשות על תנאי או לזמן, אבל מאידך גיסא כמובן מכירה כזאת חמורה יותר לעניין איסור "לא תחנם" שאיננה לזמן או על תנאי, ואולי רק במקרה כזה סבר האבני נזר שיש לאוסרה לכתחילה.

התמיהות שונות

למרות הפרטים המיוחדים בהיתר האבני נזר עדיין תמוה מדוע לא הזכיר האבני נזר ולו במילה אחת את קיומו של היתר קדום ומקביל? האם לא ידע האבני נזר על המתירים? בין היתר היה האבני נזר בקשר רציף וביחסי ידידות ואף הערצה עם אחד מהמתירים המקוריים - ה"ישועות מלכו"²⁵. אמנם תשובות "ישועות מלכו" ובתוכן התשובות בעניין ההיתר נדפסו רק בתרפ"ח, לאחר פטירת האבני נזר, כמו גם רוב ספרי התשובות שדנו בנושא, אבל יחד עם ההד העצום שהיה לפולמוס השמיטה בעיתונות פשוט קשה להאמין כי האבני נזר לא ידע עליהם. לאור האמור לעיל ניתן אולי לשער כי השואל הבהיר למשיב שפה מדובר על מקרה מיוחד שבו אם היהודים לא יעבדו בעצמם יטלו הנוכרים את האדמה, ולכן נדרש כאן היתר מיוחד שאיננו נשען על הקודמים. ועדיין צריך עיון.

גם התאריך המופיע בראש המכתב בכתב יד "יום ה' תו"מ תרס"ג" צריך עיון.

מקום יש להם על מי שיסמכו, ולכן אין לאסור פירותיהן דיעבד".

24 וכן הוא בהיתרו של היש"א ברכה, שמחה לאי"ש יו"ד סימן כו.

25 ראו התכתבות ביניהם בתשובות אבני נזר או"ח סימנים רנז ו-רעג, יו"ד סימנים נו ו-שיב, אה"ע סימנים א ו-נח, וח"מ ס' נו. בנו של הישועות מלכו, הרב משה פנחס, היה מחותנו. ראו גם בספר "מראה הדשא" עמ' סז ועמ' עב.

התאריך הוא לכאורה יום חמישי לסדר תזריע מצורע, שחל באותה שנה בג' באייר תרס"ג. הדבר תמוה ביותר. קוסטיצקי מתאר שאת המכתב קיבל הרב היילפרין בטבריה והראה לו אותו בתחילת שנת תרס"ג (ובתקופת ההסגר בגין מגפת חולירע שאכן הייתה בחשוון תרס"ג), ושורת הדין נותנת שההיתר יתבקש וינתן בתחילת השמיטה. מה טעם יתבקש וינתן היתר בסוף שנת השמיטה? אמנם יתכן על סמך תיאורו הבסיסי של קוסטיצקי שההיתר והמכירה נעשו לפני שנת תרס"ג על פי הוראת הרב היילפרין ובית הדין הספרדי בטבריה, ורק לאחר שקמו עוררים עליו מצד הקנאים בטבריה פנו לבקש אישור בדיעבד מהאבני נזר. יתכן גם שהשאלה נגעה לכשרות התוצרת החקלאית בטבריה שנוצרה מהקרקע שנעבדה בשביעית. ועדיין צריך עיון.

סוף דבר

בכל אופן נמצאנו למדים לדינא שבוודאי יש לצרף את האבני נזר, את הרב יחיאל הלפרין רבה של טבריה ואת בית הדין הספרדי בטבריה לרשימת הרבנים המתירים עבודות דאורייתא על ידי יהודיים בשדות נכרים בשביעית²⁶.

ראוי לציין כי בשלהי שנת תר"ע, כאשר התלקחה המחלוקת בעניין היתר המכירה בין הרב קוק והרידב"ז, התפרסם בעתון החבצלת²⁷, ראש הלוחמים בהיתר, קונטרס מיוחד ובו אוסף מכתבים וכרוזים נגד ההיתר לאורך השנים. מודפסת שם גם קבוצה של מכתבים מרבני חו"ל הממונעים לרב נחום ווידענפלד, מראשי הלוחמים נגד ההיתר, ובה בין היתר מכתב של בעל האבנ"ז. אמנם מעיון בגוף הדברים ניכר שיש הבדל משמעותי בין מכתבו של האבנ"ז לבין שאר המכתבים; מכתבו של האבנ"ז איננו ממוען לרב ווידענפלד, וגם איננו מתייחס להיתר בכל צורה שהיא, אלא הוא קריאה פומבית לתרום כסף לשומרי שביעית, דבר שכמובן מוסכם על כל המעורבים בדיון היתר המכירה. פרסום המכתב בתוך קבוצת מכתבים של מתנגדי ההיתר כבר הביא לרושם ולטעות כאילו האבנ"ז מתנגד להיתר, בזמן שלמעשה תמך בו בפירוש וכפי שראינו.

להלן צילום ראשית וסוף המכתב (הכולל ארבעה עמודים מלאים) כפי שמופיע באוסף מנפרד ליהמן במכון לכתבי יד בספריה הלאומית Lehmann GNB 229 ו- Lehmann 83. תודתי למשפחת ליהמן על רשותם האדיבה להעתיק ולפרסם את כתב היד.

²⁶ הלוא המה בין היתר הרב שמואל מוהליבר, הרב מרדכי אלייזברג, הרב אלכסנדר משה לפידות, הרב יש"א ברכה והרב פנזייל. אמנם יתכן שקיימים הבדלים ביניהם לגבי דרך עשיית ההיתר, ואכמ"ל.

²⁷ 'באלול תר"ע (גיליון 55) עמ' שעא.

[illegible][illegible]